

Christos, Stavrakos, *Die byzantinischen Bleisiegel der Sammlung Savvas Korphopoulos. Eine Siegelsammlung auf der Insel Lesbos, I*, [BYZANTIOS. Studies in Byzantine History and Civilization 1], Turnhout 2010 (εκδόσεις Brepols), σσ. XXXI+184.

Τα μολυβδόβουλλα είναι μία πολύτιμη ιστορική πηγή που διευρύνουν τις γνώσεις μας για την οργάνωση και τη λειτουργία του βυζαντινού κρατικού μηχανισμού καθώς και για τα πρόσωπα που έδρασαν κατά τη βυζαντινή εποχή. Ο αριθμός των 70.000 με 80.000 σφραγίδων, μεγάλο μέρος των οποίων παραμένει ακόμη αδημοσίευτο, αυξάνει διαρκώς από τα ανασκαφικά ευρήματα. Τα τελευταία χρόνια εκτός από τις μεμονωμένες σφραγίδες όλο και περισσότερες συλλογές μολυβδοβούλλων, που ανήκουν σε κρατικά ιδρύματα και μουσεία ή σε ιδιώτες, εκδίδονται συστηματικά με βάση τα σύγχρονα επιστημονικά κριτήρια της σφραγιδολογίας¹. Στην κατηγορία των σημαντικών αυτών επιστημονικών συμβολών ανήκει και το βιβλίο του επίκουρου καθηγητή Βυζαντινής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Χρήστου Σταυράκου, το οποίο εγκαινιάζει τη νέα σειρά μελετών για την ιστορία και τον πολιτισμό του Βυζαντίου που διευθύνουν οι M. Altripr και L.-M. Hoffman και τιτλοφορείται «Βυζάντιος». Στη μονογραφία αυτή δημοσιεύονται 99 σφραγίδες και 6 μολύβδινα νομίσματα, που αποτελούν μέρος της συλλογής μολυβδοβούλλων που ανήκουν στον Σάββα Κωφόπουλο, ιατρό που ζει στη Λέσβο². Πρόκειται για τη σημαντικό-

1. Βλ. για τους αριθμούς των δημοσιευμένων και αδημοσίευτων σφραγίδων και τις διάφορες συλλογές την εισαγωγή στη βυζαντινή σφραγιδολογία του J.-Cl. Cheynet, Introduction à la sigillographie byzantine, στο: *La société byzantine. L'apport des sceaux*, τ. 1, [Bilans de Recherches 3/1], Paris 2008, σ. 1-82, κυρίως 1-7. Για τα μολυβδόβουλλα που προέρχονται από τον ελλαδικό χώρο βλ. Ιωάννα Κολτσίδα-Μακρή, Μολυβδόβουλλα από ανασκαφές και γενικότερα γνωστής προέλευσης στον ελλαδικό χώρο, στο: *Ηπειρόνδε, Proceedings of the 10th International Symposium of Byzantine Sigillography (Ioannina, 1-3 October 2009)*, έκδ. Chr. Stavrakos – Barbara Papadopoulou, Wiesbaden – Ioannina 2011, σ. 237-255.

2. Ο Χρήστος Σταυράκος δημοσίευσε και μία ακόμη σφραγίδα με έμμετρη επιγραφή από τη συλλογή Κωφόπουλου, που ανήκει στον *πανσέβαστο* Μανουήλ Κομνηνό Δούκα (12^{ος} αι.). Βλ. Chr. Stavrakos, Ein unpubliziertes byzantinisches Siegel aus der Sammlung Savvas Korphopoulos: Einige Bemerkungen zur Sicherung mit Blei, στο: *Siegel und Siegler, Akten des 8. Internationalen Symposions für Byzantinische Sigillographie*, έκδ. Claudia Ludwig [Berliner Byzantinische Studien 7], Frankfurt a.M. 2005, σ. 163-174.

τερη και μεγαλύτερη ιδιωτική συλλογή βυζαντινών σφραγίδων στην Ελλάδα σύμφωνα με τον Χρ. Σταυράκο, χωρίς ωστόσο να δίνεται ένας ενδεικτικός αριθμός των τεμαχίων της.

Ο συγγραφέας κατατάσσει το υλικό του σε οκτώ κατηγορίες. Στην πρώτη περιλαμβάνονται οι αυτοκρατορικές σφραγίδες και τα μολυβδόβουλλα κρατικών υπηρεσιών. Δημοσιεύεται μία πλαστή, όπως ορθά αναγνωρίζεται, σφραγίδα (1.1) που φέρει τα ονόματα των αυτοκρατόρων Ρωμανού Λακαπηνού, Χριστοφόρου Λακαπηνού και Κωνσταντίνου (Πορφυρογεννήτου) και μία σφραγίδα του *προέδρου* και *δουκός* Νικηφόρου Βοτανειάτη (1.2), του μετέπειτα αυτοκράτορα. Ο συγγραφέας, σωστά κατά τη γνώμη μας, αποδίδει στο ίδιο πρόσωπο και όχι στον πάππο του, όπως έχει υποστηριχθεί³, και μία άλλη σφραγίδα, στην οποία ο Νικηφόρος μνημονεύεται ως *ανθύπατος*, *πατρίκιος* και *βέσσης*⁴, με βάση τη μορφή του Αγίου Δημητρίου στον εμπροσθότυπο της βούλλας που αποτελεί χαρακτηριστικό και άλλων σφραγίδων του ίδιου κατόχου⁵. Στην πρώτη κατηγορία συγκαταλέγονται επίσης νομίσματα από μολύβδο που έκοψε ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1092-1093) (1.3), στα οποία απεικονίζεται μαζί με τη σύζυγό του Ειρήνη Δούκαινα και τον υιό του Ιωάννη Κομνηνό, μία μοναδική σφραγίδα των *βασιλικών κομμερκίων της διοικήσεως Ελλάδος (736-737)* (1.4), που αποτελεί την πρώτη και μοναδική έως τώρα σφραγιστική μαρτυρία για τη συγκεκριμένη *διοίκηση*, και τέλος μία σφραγίδα της *βασιλικής σακέλλης* (8^{ος} αι.) (1.5) που βρέθηκε στη Λέσβο.

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν 40 σφραγίδες αξιωματούχων και υπαλλήλων της πολιτικής, κεντρικής και επαρχιακής, και της στρατιωτικής διοίκησης, που χρονολογούνται από τον 8^ο έως τον 11^ο αιώνα. Αρκετοί από τους κατόχους φέρουν μόνο τιμητικούς τίτλους, όπως

3. Την άποψη αυτή διατύπωσε η Όλγα Καραγιώργου, «ἀπὸ Λάμπης λαμπήρα φωσφόρον ἐπιδημήσαι τοῖς βασιλείοις προεσήμανον» (Attaleiates XII 9-10, p. 175). On the Way to the Throne: the Career of Nikephoros III Botaneiates before 1078, στο: *Hypermachos, Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburtstag*, ἐκδ. Chr. Stavrakos – A.-K. Wassiliou – M. K. Krikorian, Wiesbaden 2008, σ. 105-133, κυρίως 124-126. Για τη σταδιοδρομία του Νικηφόρου Βοτανειάτη, πριν ανέλθει στον θρόνο βλ. και Χρυσάνθη Σταύρου, Ο Νικηφόρος Γ΄ Βοτανειάτης και η εποχή του. Η σταδιοδρομία του, η ανάρρησή του στον θρόνο και η διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 41-71.

4. M. C. Bartusis, A Seal of Nikephoros Votaneiates, *American Numismatic Society. Museum Notes* 29 (1984) 135-141.

5. Βλ. και W. Seibt, *Byzantinische Zeitschrift* 101.2 (2008) 944-945, που επίσης παρατηρεί ότι η σφραγίδα θα πρέπει μάλλον να αποδοθεί στον Νικηφόρο Γ΄ Βοτανειάτη και όχι στον πάππο του.

εκείνους του υπάτου (2.1.I.1, 19), του βεστάρχη (;) (2.1.I.7) του βασιλικού πρωτοσπαθαρίου (2.1.I.9), του από επάρχων (2.1.I.12), του βασιλικού σπαθαροκανδιδάτου (2.1.I.13, 20), του μαγίστρου (;) (2.1.I.15), του βασιλικού σπαθαρίου (2.1.I.17), και του προέδρου (2.1.I.22), ενώ άλλοι φέρουν μαζί με τίτλους και αξιώματα ή μόνο αξιώματα, όπως εκείνα του άσηκρητίς (2.1.I.2, 4, 5, 6), του γενικού κομμερκιαρίου (2.1.I.3), του χαρτουλαρίου (2.1.I.4, 6), του βασιλικού κουβικουλαρίου (2.1.I.8), του μαγγλαβίτου (2.1.I.10), του νοταρίου (2.1.I.11, 16), του βασιλικού σπαθαροκουβικουλαρίου (2.1.I.14), του κριτού (2.1.I.16), του βασιλικού οστιαρίου (2.1.I.18), του βεστιαρίου (2.1.I.21), του κομμερκιαρίου Ελλάδος (2.1.II.1), του διοικητού (2.1.II.2, 4), του ταβουλλαρίου Αβύδου (2.1.II.3), του παραφύλακος Αβύδου (2.2.1), του κριτή Σελευκείας (;) (2.1.II.5), του κριτή των Θρακησίων (2.1.II.6), του επί των οικειακών και επόπτη των Θρακησίων (2.1.II.7), του τουρμάρχη των Ανατολικών (2.2.3, 7), του στρατηγού (2.2.5, 6), του στρατηγού των Ανατολικών (2.2.4), του κλεισουράρχου Σελευκείας (2.2.8) και του δρουγγαρίου (2.2.2).

Για τις περισσότερες από αυτές τις σφραγίδες (περί τους 28 διαφορετικούς τύπους) δεν έχουν εντοπιστεί άλλα παράλληλα τεμάχια από τον συγγραφέα, γεγονός που δηλώνει τη σημασία αυτής της συλλογής, μια και περιλαμβάνει μοναδικές βούλλες που μάς δίδουν πληροφορίες για πρόσωπα που σε ορισμένες περιπτώσεις μάς είναι άγνωστα από άλλες πηγές. Ο συγγραφέας δεν περιορίζεται μόνο στη δημοσίευση και την περιγραφή των σφραγίδων των κρατικών λειτουργών, αλλά περιγράφει το περιεχόμενο των αξιωμάτων που αναφέρονται σε αυτές, αξιοποιώντας τα πορίσματα της νεότερης έρευνας, και επιχειρεί να εντάξει τις μαρτυρίες στο πλαίσιο της λειτουργίας του κρατικού μηχανισμού. Προβαίνει ακόμη σε προσωπογραφικές ταυτίσεις ή στον διαχωρισμό από άλλα ομώνυμα πρόσωπα που εντοπίζει κυρίως σε μολυβδόβουλλα αλλά και σε άλλες πηγές της εποχής.

Από τις βούλλες αυτής της κατηγορίας ορισμένες χρήζουν ιδιαίτερης μνείας. Τα δύο τεμάχια του Ιωάννη, ταβουλλαρίου, δηλαδή νοταρίου, Αβύδου, που βρέθηκαν στη Λέσβο, επιβεβαιώνουν την επικοινωνία της νήσου με την Αβυδο, η οποία πρέπει να ήταν συχνή λόγω της κοντινής γεωγραφικής θέσης των δύο περιοχών και της θαλάσσιας συγκοινωνίας. Η βούλλα του βασιλικού πρωτοσπαθαρίου επί του Χρυσοτρικλίνου και παραφύλακος Αβύδου (;) Θεοδώρου (δεύτερο με τρίτο τέταρτο του 11^{ου} αι.), είναι μοναδική και το συγκεκριμένο πρόσωπο παραμένει άγνωστο από άλλες πηγές. Αν η ανάγνωση της σφραγίδας του Θεοδώρου είναι σωστή, τότε φαίνεται ότι ο παραφύλαξ Αβύδου δεν εξαφανίστηκε και δεν αντικαταστάθηκε από τον τουρμάρχη του

θέματος *Οηκίου*, όπως υποστήριξε ο J.-Cl. Cheynet⁶, αλλά εξακολουθούσε να υφίσταται τον 11^ο αιώνα. *Παραφύλακες* μαρτυρούνται τον 10^ο και τον 11^ο αιώνα σε σφραγίδες και σε έγγραφα, όπως σημειώνει και ο Χρ. Σταυράκος, όμως δεν υπάρχει μνεία σε *παραφύλακα Αβύδου*, αλλά σε *στρατηγὸ Αβύδου*⁷, σε *εκ προσώπου Αβύδου*⁸, σε *κατεπάνω Αβύδου* (1086)⁹ και σε *κομμερκιάρους* ή *κουμερκιάρους* Αβύδου¹⁰. Επόμενος, αν όντως πρέπει να διαβάσουμε τα δυο γράμματα της προτελευταίας σειράς που διακρίνει ο συγγραφέας ως ΑΦ, δηλαδή [παρ]αφ[ύλ(ακι), τότε αυτή είναι η μοναδική μαρτυρία του 11^{ου} αιώνα για το συγκεκριμένο αξίωμα, εκτός και αν πρόκειται για κάποιον *κομμερκιάριο Αβύδου*¹¹. Η εργασία του J.-Cl. Cheynet, στην οποία εκδίδονται και άλλες αδημοσίευτες σφραγίδες *παραφυλάκων Αβύδου* που ανάγονται όμως στον 8^ο αιώνα, θα πρέπει να προστεθεί στην ειδική βιβλιογραφία που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας. Στις σφραγίδες αξιωματούχων με έδρα την Άβυδο, που παραθέτει ο ερευνητής, όπως του *χαρτουλαρίου Αβύδου* Ιωάννου, θα πρέπει να συμπληρωθεί ένα ακόμη

6. J.-Cl. Cheynet, Note sur le comte et le paraphylax d'Abydos (VIe-VIIIe siècle), στο: *Famille, violence et christianisation au Moyen Âge: Mélanges offerts à Michel Rouche*, Études réunies par M. Aurell et Th. Deswarte, Paris 2005, σ. 377-386, κυρίως 385.

7. Βλ. Μιχαήλ Ψελλού, Έπιστολαί, έκδ. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 5, αρ. 165 (σ. 423): «Τῷ μαγίστρω καὶ στρατηγῷ Ἀβύδου». Βλ. και Ιωάννου Σκυλίτζη, *Σύνομις Ἱστοριῶν*, έκδ. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, [CFHB V], Berlin – New York 1973, σ. 346.69 και 368.76-77. Πβλ. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. 3, Washington 1996, σ. 74.

8. G. Zacos, *Byzantine Lead Seals (Compiled and Edited by J. W. Nesbitt)*, [Τετράδια Αρχαιολογίας και Τέχνης 3], τ. 2, Berne 1984, αρ. 728 (10^{ος} αι.-1204).

9. *Actes de Lavra*, τ. I (Des origines à 1204), έκδ. P. Lemerle – A. Guillou – N. Svoronos, avec la collaboration de Denise Papachryssanthou, [Archives de l'Atchos V], Paris 1970, αρ. 48.3.

10. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. 3, Washington 1996, αρ. 40.9 (10^{ος}-11^{ος} αι.), 40.13 (10^{ος}-11^{ος} αι.) [βλ. και N. A Alekseenko, Molivdovuly adresantov Hersona VII-XI vv. (novye nahodki), *Drevnosti* 1996 (Har'kovskij istororiko-arheologiceskij ežegodnik, Har'kov 1997), 122-133, αρ. 6. Πβλ. *Studies in Byzantine Sigillography* 8 (2003) 151], 40.15 (11^{ος} αι.) [βλ. και I. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, τ. 3.1, Sofia 2009, αρ. 1101], 40.17 (11^{ος} αι.). – G. Zacos, *Seals* αρ. 627 (10^{ος}-1204) και αρ. 1000 (πρώτο ήμισυ 11^{ου} αι.). – A.-K. Wassiliou – W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich, 2. Teil: Zentral- und Provinzialverwaltung*, [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik II/2], Wien 2004, αρ. 145 (πρώτο ήμισυ 11^{ου} αι.).

11. Τον ίδιο τιμητικό τίτλο με τον Θεόδωρο φέρει και ο Ιωάννης Χιονίδης, *κουμμερκιάριος Αβύδου*. Βλ. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue*, τ. 3, αρ. 40. 15 (11^{ος} αι.).

τεμάχιο που δημοσιεύτηκε από τον J.-Cl. Cheynet στην ίδια μελέτη¹².

Αναφορικά με την ιδιότητα του Σταυρακίου, κατόχου της σφραγίδας υπ' αριθμόν 2.1.I.19, πιθανότατα *υπάτου* κατά τον συγγραφέα, η οποία χρονολογείται στο πρώτο ήμισυ του 11^{ου} αιώνα, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο *ύπατος* σύμφωνα με το Τακτικόν Escorial (971-975)¹³ συγκαταλέγεται μεταξύ των αξιωμάτων και όχι των τιμητικών τίτλων. Ως αξίωμα απαντά και στην Πείρα του Ευσταθίου Ρωμαίου¹⁴, αλλά το αργότερο από το 1039 εμφανίζεται εκ νέου ως τιμητικός τίτλος, όπως έχει επισημάνει ο Ν. Οικονομίδης¹⁵. Συνεπώς δεν γνωρίζουμε αν ο Σταυράκιος έφερε τον τίτλο ή το αξίωμα του *υπάτου*.

Δύο από τις τέσσερις σφραγίδες που ανήκουν σε *ἀσηκρηῆτις* (πρώτο ήμισυ 9^{ου} αιώνα-δεύτερο τέταρτο 11^{ου} αιώνα) είναι μοναδικές, όπως επισημαίνει ο συγγραφέας μετά από επισταμένη έρευνα των ομωνύμων προσώπων που μαρτυρούνται την ίδια περίοδο. Πρόκειται για το μολυβδόβουλλο του *χαρτουλαρίου* και *ἀσηκρηῆτις* Ευσταθίου (δεύτερο τέταρτο 11^{ου} αι.) (2.1.I.4) και εκείνο του *ἀσηκρηῆτις* Ιωάννη (10^{ου} αι.) (2.1.I.5). Στις μαρτυρίες των *ἀσηκρηῆτις* που φέρουν το όνομα Ιωάννης (10^{ου} αι.) και συγκεντρώνονται από τον Χρ. Σταυράκο θα πρέπει να προσθέσουμε και εκείνη μίας επιστολής του Αωνύμου Καθηγητή προς τον *ἀσηκρηῆτις* Ιωάννη¹⁶.

Ο Μιχαήλ, *νοτάριος* και *κριτής* (11^{ου} αι.) (2.1.I.16), αν δεν πρόκειται για *έκδικο* αλλά για *κριτή* όπως αναφέρει ο συγγραφέας, τότε ανήκει στους πολιτικούς δικαστές, δηλαδή στους κριτές της πρωτεύουσας, και πρόκειται μάλλον για έναν *κριτή του βήλου* ή *επί του ιπποδρόμου*¹⁷.

Η σφραγίδα του *πατρικίου* και *στρατηγού των Ανατολικών* (;) (πρώτο ήμισυ 11^{ου} αι.) (2.2.4), αν πράγματι ισχύει η ανάγνωση αυτή, για την οποία εκφράζει τις επιφυλάξεις του ο συγγραφέας και προτείνει ως εναλλακτική ανάγνωση «*Αιγαίου Πελάγους*», δεν αποκλείεται

12. J.-Cl. Cheynet, Paraphylax d'Abydos 382, όπου δημοσιεύεται η σφραγίδα του *χαρτουλαρίου* Αβύδου Ιωάννη (BnF 2830) (6^{ου}-7^{ου} αι.), ο οποίος κατά τον ερευνητή ήταν υφιστάμενος του *κόμητος* Αβύδου.

13. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, [Le Monde Byzantin], Paris 1972, σ. 271.8.

14. *JGR*, τ. 4, 51.31.

15. N. Oikonomidès, *Listes* 296 και σημ. 48.

16. Αωνύμου Καθηγητού, Έπιστολαί, έκδ. Α. Ph. Markopoulos, *Anonymi Professoris Epistulae*, [CFHB XXXVII], Berlin 2000, αρ. 111.

17. Για τους *κριτές του βήλου*, τους *κριτές επί του ιπποδρόμου* και τους *πολιτικούς δικαστές* βλ. Α. Γκουτζιουκώστας, *Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9^{ου}-12^{ου} αι.)*. Τα δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 37], Θεσσαλονίκη 2004, σ. 138-181 και 203, 205, 206.

να μπορεί να αποδοθεί στον γνωστό στρατηγό του Βασιλείου Β΄ Νικηφόρο Ξηφία, που ήταν πατριάρχης και στρατηγός των Ανατολικών, όταν στασίασε μαζί με τον Νικηφόρο Φωκά το 1022, αλλά συνελήφθη και αντικαταστάθηκε από τον Θεοφύλακτο Δαλασσηνό σύμφωνα με τον Yahya Αντιοχείας¹⁸.

Στις σφραγίδες της τρίτης κατηγορίας περιλαμβάνονται βούλλες που ανήκουν σε εκκλησιαστικά πρόσωπα, όπως τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αντώνιο Καυλέα (893-901) (3.1) και τον μεταγενέστερο Κύριλλο Λούκαρι (17^{ος} αι., 1612-1638, 6 φορές με διακοπές) (3.2), καθώς και σε έναν άγνωστο από άλλες πηγές επίσκοπο του 7^{ου} αιώνα, τον Σέργιο (;) (3.4). Στους εκκλησιαστικούς λειτουργούς ο συγγραφέας κατατάσσει και τη σφραγίδα ενός Θεόδωρου, χαρτουλαρίου και δούλου της Αγίας Σοφίας (δεύτερο ήμισυ του 7^{ου} αι.) (3.3), μολονότι, όπως παρατηρεί, ο Θεόδωρος μπορεί να είναι λαϊκός, που απλώς απευθύνεται στη Σοφία του Θεού, καθώς στις σφραγίδες δεν υπάρχουν μαρτυρίες για χαρτουλαρίους της Αγίας Σοφίας, παρά μόνο για χαρτουλαρίους της Μεγάλης Εκκλησίας. Ωστόσο σε μεταγενέστερη σφραγίδα του 11^{ου} αιώνα από τη συλλογή του Dumbarton Oaks μνημονεύεται ο βασιλικός κληρικός και χαρτουλάριος της Αγίας Σοφίας Λέων¹⁹ και στο Περί βασιλείου τάξεως γίνεται μνεία σε χαρτουλαρίους του σκευοφυλακίου της Αγίας Σοφίας²⁰. Άλλωστε η Μεγάλη Εκκλησία ταυτίζεται με την Αγία Σοφία που αποτελούσε έδρα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως²¹. Επομένως επιβεβαιώνεται ότι ο Θεόδωρος είχε το εκκλησιαστικό οφφίκιο του χαρτουλαρίου της Αγίας Σοφίας ή της Μεγάλης Εκκλησίας. Στις σφραγίδες χαρτουλαρίων που φέρουν το όνομα Θεόδωρος και παρατίθενται από τον συγγραφέα, θα πρέπει να προσθέσουμε και μία ακόμη από την περιοχή της Μι-

18. Histoire de Yahyá ibn Sa'íd d'Antioche, έκδ. I. Kratchovskiy, γαλλική μετάφραση F. Micheau και G. Troupeau, *Patrologia Orientalis* 47.4 (1997) 373-359, κυρίως 464. Πβλ. John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, Translated by J. Wortley, with Introductions by J.-Cl. Cheynet – B. Flusin, and Notes by J.-Cl. Cheynet, Cambridge 2010, σ. 346 σημ. 262. – Α. Λεβενιώτης, Το θέμα/δουκάτο των Ανατολικών κατά το δεύτερο ήμισυ του 11^{ου} αι., *Βυζαντικά* 25 (2005-6) 33-101, κυρίως 83 και σημ. 177 με την υπόλοιπη βιβλιογραφία.

19. J. Nesbitt – N. Oikonomides† – E. McGeer, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. 5, Washington 2005, αρ. 42.6.

20. Constantini Porphyrogeniti, *De cerimoniis aulae byzantinae*, έκδ. I. Reiske, CB, I, Bonnae 1829, σ. 772.24.

21. Βλ. προχίρω C. Mango, Hagia Sophia, *ODB*, τ. 2, σ. 892-895.

κράς Σκυθίας, η οποία ανήκει σε υπάλληλο της πολιτικής διοίκησης²².

Στην τέταρτη κατηγορία συγκαταλέγονται μολυβδόβουλλα με οικογενειακά ονόματα, μεταξύ των οποίων το σπάνιο επώνυμο Ααρών, η σφραγίδα του οποίου (δεύτερο ήμισυ 11^{ου} αι.) (4.1.1) αποτελεί ίσως την πιο πρώιμη μαρτυρία για το συγκεκριμένο οικογενειακό όνομα, καθώς και τα αραβικής και συριακής προέλευσης επώνυμα, Αμειράς (;) (ύστερος 10^{ος} και πρώιμος 11^{ος}) (4.1.2) και Μαρχαυάβος (ύστερος 11^{ος}-πρώιμος 12^{ος}) (4.1.4) αντίστοιχα. Τις σφραγίδες με οικογενειακά ονόματα συμπληρώνουν εκείνες του Λέοντα Ιερακίτζη (;) (4.1.4), του Ιωάννη Περατικού (δεύτερο ήμισυ 10^{ου}-αρχές 11^{ου}) (4.1.5), του Μιχαήλ Τζήτα (;) (πρώτο ήμισυ 11^{ου} αι.) (4.1.7) και του Πλατίτη (δεύτερο ήμισυ 11^{ου}-αρχές 12^{ου} αι.) (4.1.6). Ο συγγραφέας αναφέρει με αφορμή το τελευταίο όνομα τη σφραγίδα του *ιλλουστρίου* Ιωάννη Πλαγιώτη. Το όνομα του συγκεκριμένου προσώπου θα μπορούσε κατά τον συγγραφέα να είναι ίσως Πλατιώτης με βάση τη φωτογραφία του τεμαχίου από τη δημοπρασία Schulten (27-29 Μαρτίου 1990, αρ. 1115). Πάντως εκτός από τα τεμάχια του *ιλλουστρίου* Ιωάννη Πλαγιώτη που αναφέρει ο συγγραφέας, έχουν δημοσιευθεί ένα ακόμη τεμάχιο από τον I. Jordanov²³, που βρέθηκε στην Πρεσλάβα, και ένα ακόμη από τον D. Metcalf²⁴, που βρέθηκε στην Κύπρο. Σε αυτές διακρίνεται πολύ καθαρά το επώνυμο Πλαγιώτης. Το ίδιο πρόσωπο, κατά τους παραπάνω ερευνητές, μαρτυρείται επίσης ως *από επάρχων* σε δύο σφραγίδες από διαφορετικά βουλλωτήρια που δημοσιεύει ο D. Metcalf και σε τρία ακόμη τεμάχια από το αυτό βουλλωτήριο, στα οποία ο Ιωάννης Πλαγιώτης μνημονεύεται ως *στρατηλάτης*²⁵.

22. I. Barnea, *Sigilii bizantine din colecția Muzeului de istorie al Republicii Socialiste România, Studii și cercetări de numismatică* 8 (1984) 95-104, αρ. 44. – Του ιδίου, *Sceaux Byzantins de Dobroudja, SBS* 1 (1987) 77-88 αρ. 2. – A. Barnea, *Prosopographia Scythiae Minoris nach den epigraphischen und sphragistischen Quellen von 284 bis zum 7. Jh.*, στο: *Siegel und Siegler* (όπως σημ. 2), σ. 1-29, κυρίως 24 (Theodorus 6). Για τους χαρτουλαρίους που υπηρετούσαν τόσο στην εκκλησιαστική όσο και στην πολιτική και στρατιωτική διοίκηση βλ. Α. Γκουτζιουκώστας – Ξ. Μονίαιρος, *Η περιφερειακή διοικητική αναδιοργάνωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τον Ιουστινιανό Α' (527-565): Η περίπτωση της Quaestura Iustiniana Exercitus*, [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 22], Θεσσαλονίκη 2011, σ. 178-179.

23. I. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, τ. 3.2, Sofia 2009, αρ. 3149.

24. D. M. Metcalf, *Byzantine Lead Seals from Cyprus*, [Cyprus Research Centre. Texts and Studies of the History of Cyprus XLVII], Nicosia 2004, αρ. 188.

25. D. M. Metcalf, ό.π. αρ. 172, 173, 281.

Στις σφραγίδες της ίδιας κατηγορίας (4^{ης}) ανήκουν και εκείνες που φέρουν μόνο βαπτιστικά ονόματα. Συγκεκριμένα δημοσιεύονται δύο άγνωστες από άλλού βούλλες, στις οποίες μνημονεύονται τα κύρια ονόματα Μιχαήλ και Νικόλαος. Ο συγγραφέας με βάση τα στυλιστικά κριτήρια των σφραγίδων τις χρονολογεί στα μέσα του 11^{ου} και στο δεύτερο-με τρίτο τέταρτο του 11^{ου} αιώνα αντίστοιχα.

Η πέμπτη κατηγορία περιλαμβάνει 7 σφραγίδες με έμμετρες επιγραφές που χρονολογούνται από το δεύτερο ήμισυ του 11^{ου} έως τον 12^ο αιώνα. Οι σφραγίδες του Κωνσταντίνου (αρ. 5.2), του Χριστοδούλου (αρ. 5.4) και ενός Αωνύμου (αρ. 5.7) είναι μοναδικές, καθώς, όπως διαπιστώνει ο συγγραφέας, δεν διαθέτουμε γι' αυτές κανένα παράλληλο. Για την υπ' αριθμόν 5.5. ανώνυμη σφραγίδα, την οποία έχει εκδώσει ο συγγραφέας και σε άλλη μελέτη του, πρέπει να σημειωθεί ότι χρονολογείται σύμφωνα με την Alexandra Wassiliou-Seibt, λίγο αργότερα, τον 13^ο αιώνα και όχι στα μέσα με δεύτερο ήμισυ του 12^{ου} αιώνα²⁶.

Στην επόμενη κατηγορία (6^η) περιλαμβάνονται 10 σφραγίδες με μονογράμματα που χρονολογούνται από τον 7^ο έως τον 8^ο αιώνα. Ορισμένες σφραγίδες παρουσιάζουν δυσκολίες στην ανάγνωση, όπως οι υπ' αριθμόν 6.4 και 6.6-6.9. Ο συγγραφέας εξετάζει όλες τις πιθανές λύσεις με βάση τον συνδυασμό των γραμμάτων.

Στην έβδομη κατηγορία κατατάσσονται εννέα ανώνυμες σφραγίδες (7.1-9) με παραστάσεις που χρονολογούνται από τον 11^ο έως τον 12^ο αιώνα. Οι παραστάσεις δεν είναι πάντοτε ευδιάκριτες λόγω της κακής κατάστασης ή της φθοράς των σφραγίδων, ωστόσο ο συγγραφέας επιχειρεί, όπου είναι δυνατόν, να τις ταυτίσει.

Η τελευταία κατηγορία (8^η) παρουσιάζει και τον μεγαλύτερο συντελεστή δυσκολίας, καθώς σε αυτή συγκαταλέγονται 17 μολυβδόβουλλα (8.1-17) με αβέβαιη ανάγνωση, αταύτιστες παραστάσεις και σφραγίδες που έχουν υποστεί μεγάλη φθορά. Ο συγγραφέας είναι αξιόπαινος για τις προτεινόμενες αναγνώσεις σφραγίδων και τη χρονολόγηση των περισσοτέρων από αυτές, με εξαίρεση τις υπ' αριθμόν 8.12-14 και 8.16-17, με βάση στυλιστικά κυρίως κριτήρια, καθώς τα μολυβδόβουλλα βρίσκονται σε κακή κατάσταση και σε ορισμένα από αυτά δεν μπορούν παρά να αναγνωσθούν, με μεγάλη δυσκολία, μεμονωμένα γράμματα. Η εύρεση και δημοσίευση άλλων παράλληλων τεμαχίων ί-

26. A.-K. Wassiliou-Seibt, *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden, Teil 1: Einleitung, Siegellegenden von Alpha bis inklusive My*, [Wiener Byzantinistische Studien XXVIII/1], Wien 2011, αρ. 1356.

σως οδηγήσει στο μέλλον στην αποκρυπτογράφηση ορισμένων από αυτές. Ενδεικτική της δυσκολίας του εγχειρήματος αλλά και της ενδελεχούς εξέτασης του συγγραφέα είναι η υπ' αριθμόν 8.8 σφραγίδα, για την οποία προτείνει δύο αναγνώσεις: Χριστόδουλος Συμεών *σύμπος πόλεως* ή Αντώνιος *ηγούμενος* (δεύτερο ήμισυ 10^{ου}-πρώτο ήμισυ 11^{ου} αι.). Πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε ότι δεν γνωρίζουμε καμία άλλη μαρτυρία, στην οποία ο *σύμπος*, που είναι πράγματι υφιστάμενος του *επάρχου της πόλεως*, να ονομάζεται *σύμπος πόλεως*, καθώς πρόκειται για τον βοηθό του *επάρχου* και όχι της πόλεως. Κατά την άποψή μας η απόδοση της σφραγίδας στον *σύμπος* είναι επισφαλής και ίσως θα πρέπει να υιοθετηθεί η δεύτερη πρόταση ή κάποια άλλη ανάγνωση.

Μετά τη δημοσίευση των σφραγίδων ο συγγραφέας διατυπώνει τα συμπεράσματά του για τη σημασία των μολυβδοβούλλων της συλλογής του Σάββα Κωφόπουλου τόσο στα γερμανικά (σ. 143-157) όσο και στα αγγλικά (σ. 157-170). Ύστερα από μία σύντομη εισαγωγή για την αξία γενικά των σφραγίδων ως ιστορικής πηγής στο πλαίσιο της συστηματικής επεξεργασίας και μελέτης τους, όπως έχει επισημανθεί από πρωτοπόρους και έγκριτους ιστορικούς και σφραγιδολόγους (N. Οικονομίδη, J.-Cl. Cheynet, W. Seibt) ο συγγραφέας επικεντρώνεται στα τεμάχια της συλλογής Κωφόπουλου, που εκτός από τις νέες προσωπογραφικές πληροφορίες, για πρόσωπα που μάς είναι άγνωστα από άλλες πηγές, συμβάλλουν στην περαιτέρω γνώση της διοίκησης του Βυζαντίου και αποτελούν αναμφίβολα έργα τέχνης. Μάλιστα σε ορισμένες από αυτές αποτυπώνεται σπάνια εικονογράφηση.

Για τη σφραγίδα του *κομμερκιρίου Ελλάδος* (10^{ου} αι.) ο Χρ. Σταυράκος σημειώνει ότι πιθανότατα συνδέεται με την οικονομική ευημερία και την εμπορική ανάπτυξη της περιοχής της Ελλάδος. Με αφορμή τη σφραγίδα των *βασιλικών κομμερκίων της διοικήσεως Ελλάδος* (736/737), ο συγγραφέας κάνει μία σύντομη ανάλυση και παρουσίαση του σφραγιστικού υλικού για τα *βασιλικά κομμέρκια* στο Αιγαίο²⁷ και το *θέμα Ελλάδος* και συμπεραίνει με βάση τη σφραγίδα των *βασιλικών κομμερκίων της στρατηγίας Ελλάδος* που χρονολογείται

27. Βλ. και Chr. Stavrakos, *The Basilika Kommerkia of the Islands of the Southern Aegean Sea. A New Interpretation Concerning the Role of the Southern Aegean Islands in the 8th c. A.D.*, στο: *Ἡπειρόνδε* (όπως σημ. 1), σ. 261-276. Βλ. και πιο πρόσφατα Efí Ragia, *The Geography of the Provincial Administration of the Byzantine Empire (ca. 600-1200)*, I.2: *Apothekai of the Balkans and of the Islands of the Aegean Sea (7th-8th c.)*, *Byzantinoslavica* 69 (2011) 86-113.

λίγο αργότερα (738/739)²⁸ ότι ο έλεγχος των *κομμερκίων* μεταφέρθηκε από τη *διοίκηση* στη *στρατηγία Ελλάδος*. Για τις *στρατηγίες* του 8^{ου} αιώνα πρέπει να συμπληρώσουμε ότι θεωρούνται πλέον ως στρατιωτικές περιφέρειες υπό τη δικαιοδοσία του *στρατηγού* και πρόδρομος των *θεμάτων*²⁹.

Από πλευράς παραστάσεων ο συγγραφέας επισημαίνει ενδιαφέροντα ευρήματα. Στην υπ' αριθμόν 2.1.I.7 (11^ο αι.) σφραγίδα απεικονίζεται ο βασιλέας Σολομών ή ο Δαβίδ. Ο πρώτος δεν απεικονίζεται σε καμία άλλη σφραγίδα ενώ ο δεύτερος από τα τέλη του 11^{ου} έως τον 13^ο αιώνα. Σπάνια είναι και η απεικόνιση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, που φέρουν οι σφραγίδες υπ' αριθμόν 2.1.II.1 και 2.1.I.13. Μάλιστα η παράσταση στην πρώτη από αυτές (Ευαγγελισμός παρά τὸ φρέαρ) παραδίδεται στα Απόκρυφα Ευαγγέλια, όπως ορθά παρατηρεί ο συγγραφέας.

Σπάνιο είναι και το μονόγραμμα στον εμπροσθότυπο της σφραγίδας του *σπαθαροκανδιδάτου* Συμβατίου (2.1.I.20), που μαρτυρείται και σε μία άλλη ασφαλώς χρονολογημένη σφραγίδα του *πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως* Ευσταθίου (Ιούλιος 1019-Νοέμβριος/Δεκέμβριος 1025)³⁰, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Χρ. Σταυράκος.

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται από τον συγγραφέα και στη σφραγίδα 5.3 (δεύτερο ήμισυ 11^{ου} έως αρχές 12^{ου} αι.) που φέρει στον εμπροσθότυπο την επιγραφή και τη μορφή του αρχαγγέλου Μιχαήλ. Επισημαίνονται ομοιότητες της εικονογραφίας με μία σφραγίδα των συλλογών του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών, όπου απεικονίζεται ο Αρχάγγελος Μιχαήλ ο Χονιάτης (sic)³¹ και σε μία ακόμη εικόνα του Σινά³² με σαφή υπαινιγμό στο γνωστό θαύμα στις Χώνες της Φρυγίας, που εορταζόταν στις 6 Σεπτεμβρίου και αποτελούσε μία από τις ημιαργίες σχετικά με τη λειτουργία των δικαστηρίων σύμφωνα με Νεαρά του

28. Κ. Μ. Κωνσταντόπουλος, *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου*, Ἀθήνησιν 1917, ἀρ. 35. – G. Zacos – A. Vegliery, *Byzantine Lead Seals*, τ. Α', μέρη 1-3, Basel 1972, ἀρ. 254. Πβλ. και W. Brandes, *Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert*, [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte 25], Frankfurt a.M. 2002, σ. 556.

29. C. Zuckerman, Learning from the Enemy and More: Studies in «Dark Centuries» Byzantium, *Millennium* 2 (2005) 79-135, κυρίως 125-134. Πβλ. και J.-Cl. Cheynet, La mise en place des thèmes d'après les sceaux: Les stratèges, *Studies in Byzantine Sigillography* 10 (2010) 1-14.

30. G. Zacos, *Seals* ἀρ. 13.

31. Κ. Μ. Κωνσταντόπουλος, *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα* ἀρ. 705α.

32. Π. Λ. Βοκοτόπουλος, *Ελληνική Τέχνη. Βυζαντινές εικόνες*, Αθήνα 1995, σ. 47.

Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1166)³³. Ο συγγραφέας αναπτύσσει στη συνέχεια το ζήτημα της χρησιμοποίησης της παράστασης του αρχαγγέλου Μιχαήλ και σε άλλες σφραγίδες, όπως του *πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως* Μιχαήλ Κηρουλαρίου (1043-1058) καθώς και σε νομίσματα.

Η εργασία ολοκληρώνεται με δύο στατιστικές μελέτες. Στην πρώτη που είχε ως δείγμα εξέτασης 6844 σφραγίδες (Zacos, DOSeal και συλλογή Κωφόπουλου) παρατηρείται μία μείωση του ποσοστού των σφραγίδων που ανήκουν σε πολιτικούς αξιωματούχους από το 94.5% τον 6^ο αιώνα στο 70.3% τον 11^ο αιώνα και αργότερα τον 11^ο-12^ο αιώνα στο 49.5% και τον 12^ο αιώνα στο 46%, ενώ οι σφραγίδες των εκκλησιαστικών αξιωματούχων παρουσιάζουν μία αντίστροφη αυξητική πορεία από τα 5.5% τον 6^ο αιώνα στο 54% τον 12^ο αιώνα. Ο συγγραφέας αποδίδει αυτή την εξέλιξη και στο γεγονός ότι οι διοικητικές αλλαγές του Αλεξίου Κομνηνού οδήγησαν στην εκδίωξη πολλών μελών της βυζαντινής αριστοκρατίας από την αυτοκρατορική αυλή και την κεντρική διοίκηση. Πρέπει ωστόσο να παρατηρήσουμε ότι αυτή η εξέλιξη, αναφορικά με τους κατόχους σφραγίδων της επαρχιακής διοίκησης οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι σχεδόν όλα τα εδάφη της Μικράς Ασίας είχαν ήδη χαθεί από τον βυζαντινό έλεγχο, όταν ο Αλέξιος Α΄ ανήλθε στον βυζαντινό θρόνο, ενώ η μερική ανάκτησή τους άρχισε από το 1097 με τη βοήθεια των Σταυροφόρων. Μαζί με αυτά τα εδάφη εξέλιπαν και πολλοί κρατικοί αξιωματούχοι που υπηρετούσαν σε αυτές τις περιοχές. Από την άλλη μεριά η τάση της αύξησης των σφραγίδων των εκκλησιαστικών αξιωματούχων εδράζεται και στο γεγονός ότι η εκκλησιαστική διοίκηση επηρεαζόταν σε μικρότερο βαθμό από την εδαφική κατάτμηση και τις υπόλοιπες αλλαγές του κράτους και της πολιτείας³⁴.

Όσον αφορά την κατά μέσο όρο διάμετρο των σφραγίδων φαίνεται από ένα ικανό δείγμα 6614 σφραγίδων που αξιοποίησε ο συγγρα-

33. Βλ. R. J. Macrides, *Justice under Manuel I Komnenos. Four Novels on Court Business and Murder*, *Fontes Minores* 6 (1984) 99-204, κυρίως 140-155 (= Της ίδιας, *Kinship and Justice in Byzantium, 11th-15th Centuries*, *Variorum Collected Studies Series*, Aldershot – Brookfield – Singapore – Sydney 1999, αρ. IX). Η Νεαρά αναφέρεται στον καθορισμό του χρόνου λειτουργίας των βυζαντινών δικαστηρίων. Βλ. σχετικά Σ. Τρωιάνος, *Οι ημέρες αργίας στα βυζαντινά δικαστήρια στο: Τιμητικός Τόμος Κώστα Ε. Μπέη ως Αίνος της Αττικής διαλεκτικής, Για τα εβδομηκοστά γενέθλια στις 25 Νοεμβρίου 2003*, έκδοση και αφιέρωση από τους Η. Nakamura, Hans W. Fasching, Hand Friedhelm Gaul, Απ. Γεωργιάδη, Αθήνα 2003, σ. 4121-4152.

34. Πβλ. Σ. Τρωιάνος, *Οι πηγές του Βυζαντινού Δικαίου*³, Αθήνα-Κομοτηνή 2011, σ. 376.

φέας ότι αυξάνει με την πάροδο των αιώνων, ενώ οι σφραγίδες των κοσμικών αξιωματούχων για έναν ανεξήγητο λόγο κατά τον ερευνητή είναι ελαφρώς μεγαλύτερες από εκείνες των εκκλησιαστικών. Σε συνάρτηση με την αύξηση της διαμέτρου, παρατηρείται και μία αύξηση του βάρους των σφραγίδων με βάση ένα δείγμα 1942 σφραγίδων που εξετάσε ο συγγραφέας. Στους δύο πίνακες, που συνοδεύονται από τα αντίστοιχα γραφήματα, σημειώνονται τα ποσοτικά στοιχεία των παραπάνω μετρήσεων.

Η μελέτη ολοκληρώνεται με τα ευρήματα α) προσώπων, β) αξιωμάτων, τίτλων και θεσμών, γ) γεωγραφικών όρων και τόπων, δ) οικονομολογίας-παραστάσεων, ε) σφραγίδων που εξετάστηκαν ή αναφέρθηκαν (χωρίς παραπομπή σε σελίδες) και στ) έμμετρων επιγραφών.

Αναμφισβήτητα το υπό εξέταση βιβλίο είναι ένα σημαντικό επιστημονικό έργο που εκπονήθηκε από έναν έμπειρο ιστορικό και σφραγιδολόγο, ο οποίος έχει την ευχέρεια να συνεξετάζει το υλικό του με δημοσιευμένες αλλά και αδημοσίευτες βούλλες και να ακολουθεί τον σύγχρονο μεθοδολογικό τρόπο προσέγγισης του σφραγιστικού υλικού. Η συγκεκριμένη μελέτη συμβάλλει στη σφραγιστική έρευνα, τη βυζαντινή προσωπογραφία και τη διοίκηση. Η δημοσίευση των σφραγίδων της ιδιωτικής συλλογής Κωφόπουλου, αποτελεί ένα καλό παράδειγμα προτροπής και άλλων Ελλήνων ιδιωτών που διαθέτουν συλλογές σφραγίδων ή έχουν στην κατοχή τους μεμονωμένα μολυβδόβουλλα να τα εμπιστευθούν στους ειδικούς επιστήμονες, ώστε οι πολύτιμες πληροφορίες τους να συμπληρώσουν τις γνώσεις μας για τα πρόσωπα, τις δομές και την τέχνη του Βυζαντίου.

Ανδρέας Γκουτζιουκώστας
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ (2009/2011)

ΛΕΥΚΗ